

İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu

The First Most Comprehensive Turkish Fiqh Work: Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu

Prof. Dr. Talip TÜRÇAN

<https://orcid.org/0000-0002-7621-406X>

talipturcan@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel Üniversitesi | <https://ror.org/04fjtte88>

Prof. Dr., İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Isparta, Türkiye

Atıf | Cites As

Türçan, Talip. "İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu". *Burdur İlahiyat Dergisi* 7 (Aralık 2023), 1-8.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1352311>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 30 Ağustos/August 2023
Kabul Tarihi/Accepted	: 17 Ekim/October 2023
Yayın Tarihi/Published	: 28 Aralık/December 2023

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Talip TÜRÇAN.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The First Most Comprehensive Turkish Fiqh Work: Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu

Abstract

Hukuki İslamiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu is the first and most comprehensive original (untranslated) work in Turkish, which was written according to classical fiqh systematics in the modern period. The absence of a Turkish original work containing all the subjects of fiqh is the main reason for Omer Nasuhi Bilmen to write the work. Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu was first published in six volumes by Istanbul University Faculty of Law between 1949-1952. Kamus was classified in the form of kitâbs (chapters) as in classical fiqh sources. The first volume of Kamus is an introduction (Methal) and consists of two chapters (kitâbs). The First Chapter (Birinci Kitap) of Methal is devoted to the terms and the basic issues of usûl al-fiqh, and the commentary (sharh) of the 99 general rules in *Majalla-i Ahkam-i Adliyyah* and some other general rules of fiqh. The Second Chapter (İkinci Kitap), on the other hand, contains a brief history of fiqh, explanations about mujtahids' and jurists' strata and degrees, and the reasons for disagreement of the fuqaha. At the end of the Second Chapter, a tabaqât al-fuqahâ as a subsection is also added, consisting of the biographies of Sahâbah (the companions), Tâbi'ûn (the successors), Tâbi'û al-Tâbi'în (the generation after the Tâbi'ûn) and 405 mujtahids and faqîhs who lived in later periods. In Kamus, the furû' al-fiqh was classified in 28 chapters. Bilmen determined the title of the work he wrote according to its content and explained why he chose the title as such. The term "Hukuki İslâmiyye" in the title of the work was chosen to indicate that Kamus doesn't include the provisions regarding worship, but Islamic legal provisions only. The term "Istilahatı Fıkhiyye" shows that the work also has the quality of a dictionary of fiqh. At the beginning of each chapter in the work, the relevant terms are defined one by one. The number of defined terms in the work is more than 1400. In the work, although Islamic law was examined on the basis of the Hanafî sect, the views of the Mâlikî, Shâfi'î, Hanbalî and Zâhirî sects were also included in a way that allows comparison and forming an opinion at a certain level. Bilmen states that he did not include the proofs of the provisions in his work on the grounds that they were explained in comparative and detailed fiqh sources. Kamus also functions as a commentary on *Majalla-i Ahkam-i Adliyyah*, because it deals with all the issues legislated in it. In addition, Kamus also gives information about some regulations of Ottoman law that are not included in fiqh. Although Bilmen follows the classical fiqh tradition in Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu, it is possible to see the effects of the modern period in his work. In Kamus, he attaches importance to explaining the wisdoms, that is, the individual and social benefits (masâlih), which are considered while legislating the shar'î provisions, in order to respond to the criticisms directed at Islamic law in the modern period. Bilmen is not only content with conveying classical fiqh doctrines, but also interested in fiqhi/legal issues that came to the fore in his lifetime and makes an effort to determine the approach of Islamic law to them. The fact that the author is the last representative of the classical fiqh tradition and his strong knowledge on fiqh elevated Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu to the level of a reliable handbook for researchers of Islamic law and legal history in our country.

Keywords: Omer Nasuhi Bilmen, Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu, Islamic Law, Legal History, Comparative Law

İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu

Öz

Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu modern dönemde klasik fıkıh sistematığına göre kaleme alınmış Türkçedeki ilk ve en kapsamlı telif eserdir. Fıkıhın bütün konularını içeren Türkçe telif bir eserin mevcut olmaması, Ömer Nasuhi Bilmen'in eseri kaleme almasındaki en temel gerekçeyi teşkil etmektedir. *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, ilk defa 1949-1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından altı cilt olarak yayımlanmıştır. *Kamus*, klasik fıkıh kaynaklarında olduğu gibi *kitâblar* (bölümler) biçiminde tasnif edilmiştir. *Kamus*'un ilk cildi bir giriş mahiyetinde olup, *Methal* başlığını taşımakta ve iki bölümden (kitap) oluşmaktadır. *Methal*'in ilk bölümü (Birinci Kitap), fıkıh usûlü terimlerine, usûlün temel konularına, *Mecelle*'deki 99 küllî kâide ile diğer bir kısım küllî fıkıh kâidelerinin şerhine ayrılmıştır. İkinci bölümü (İkinci Kitap) ise kısa bir fıkıh tarihi ile müctehidlerin ve fakihlerin tabaka ve derecelerine ilişkin açıklamaları, fukahânın ihtilaf sebeplerini içermektedir. İkinci Kitap'ın sonuna, ayrıca, sahâbe, tâbiûn, tebe-i tâbiîn ile sonraki dönemlerde yaşamış 405 müctehid ve fakihin terceme-i hâlinde oluşan bir tabakâtü'l-fukahâ alt bölümü eklenmiştir. *Kamus*'ta fıkıhın furû' kısmı (furû'u'l-fikh) 28 kitap hâlinde ele alınmaktadır. Bilmen, yazdığı eserin başlığını içeriğine göre belirlemiş ve başlığı niçin öyle belirlediğini de bizzat izah etmiştir. Eserin başlığındaki *Hukuki İslâmiyye* tabiri, *Kamus*'un, ibâdetle ilişkin hükümler dışında kalan İslâm hukuku konularını içerdiğini belirtmek için seçilmiştir. *Istilahatı Fıkhiyye* tabiri, eserin aynı zamanda bir fıkıh lügati niteliği taşıdığını göstermektedir. Çünkü eserde her kitabın (bölüm) başında ilgili terimler tek tek tanımlanmaktadır. *Kamus*'ta tanımlanan terimlerin sayısı 1400'den fazladır. *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*'nda İslâm hukuku, hanefî mezhebi esas alınarak incelenmiş olmakla birlikte, mâlikî, şâfiî, hanbelî ve zâhirî mezheplerinin görüşlerine de doktrin kendi içinde karşılaştırma yapmaya ve belli bir düzeyde kanaat oluşturmaya imkân sağlayacak ölçüde yer verilmiştir. *Kamus*, müdellel bir fıkıh kitabı değildir. Bilmen, hükümlerin delillerine, onların çok geniş ilm-i hilâf ve mufassal fıkıh kaynaklarında açıklanmış oldukları gerekçesiyle yer vermediğini belirtmektedir. *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'de düzenlenen bütün meseleleri ele aldığı için ona dair bir şerh işlevi görmektedir. Ayrıca *Kamus*, Osmanlı hukukunun fikha dâhil olmayan kimi alanlarına da açıklık getirmektedir.

Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*'nda klasik fıkıh geleneğini takip etmekle birlikte, onun eserinde modern dönemin etkilerini görmek mümkündür. Bilmen, *Kamus*'ta, modern dönemde İslâm hukukuna yönelik eleştirilere cevap olmak üzere, şer'î hükümler sevk edilirken gözetilen hikmetleri, yani bireysel ve toplumsal yararları (masâlih) açıklamaya özel bir önem vermektedir. Bilmen, yalnızca klasik fıkıh doktrinlerini aktarmakla yetinmemekte, aynı zamanda yaşadığı dönemde öne çıkan fikhî/hukukî meselelere ilgi göstermekte ve İslâm hukukunun bunlara ilişkin yaklaşımını tespit etme hususunda da gayret sarf etmektedir. Müellifinin klasik fıkıh geleneğinin son bir temsilcisi olması ve fikha dönük güçlü birikimi, *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*'nu, ülkemizdeki İslâm hukuku ve hukuk tarihi araştırmacıları bakımından güvenilir bir el kitabı düzeyine yükseltmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu, İslâm Hukuku, Hukuk Tarihi, Mukayeseli Hukuk

Giriş

Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu,¹ Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) tarafından modern dönemde, fakat klasik fıkıh sistematığına göre kaleme alınmış bir eserdir. Türkler, müslüman olduktan sonra fıkıh ilmine büyük katkılar vermiş olmakla birlikte, klasik dönemin ilim geleneğine bağlı kalarak eserlerini Arapça telif etmişlerdir. Klasik fıkıh eserlerinden bir kısmı Osmanlı döneminde de Türkçeye çevrilmiş olsa bile,² fikhın hemen bütün bölümlerini içeren Kamus, Türkçedeki ilk ve en kapsamlı telif eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in kelâm, tefsir, hadis ve tasavvufa dair görüşlerini ele alan yüksek lisans tezi, makale ve bildiri türünde kimi çalışmalar yapılmıştır. Bilmen'in kaleme aldığı *Büyük İslâm İlmihâli* de hikmet-i teşrî', hadislerinin tahrîci ve başka ilmihâllerle mukayesesi gibi başlıklar altında birkaç yüksek lisans tezinin yanı sıra, bazı makale ve bildiri konularına edilmiştir. Onun baş eseri sayılmayı hak eden *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*'nu doğrudan konu edinen çalışmalar ise daha az sayıdadır. Buna göre Kamus'u ele alan belli başlı çalışmalar olarak, 1998 yılında yayımlanmış kısa bir ansiklopedi maddesi,³ biri 2001 ve diğeri 2019 yılında hazırlanmış, Kamus'un, başlangıç düzeyinde yapısal/biçimsel analizinin yapıldığı iki yüksek lisans tezi,⁴ biri Bilmen'in ilmî kişiliği ve fıkıh düşüncesi yanında Kâmus'un genel değerlendirmesini de içeren, diğeri eserin fetvâ kitabı nitelikli kaynaklarını tespitte hasredilmiş iki makale⁵ ile muhtelif zamanlarda sunulmuş üç bildiri⁶ karşımıza çıkmaktadır.

Elinizdeki makalenin, özellikle, Bilmen'in yaşadığı dönemin *Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu* üzerindeki etkilerine dikkat çekmesi ve eserini fikhın geleneksel tarzına uygun olarak kaleme alan Bilmen'in hukuk düşüncesindeki gelişmeler karşısında takındığı tutuma işaret etmesi

¹ Eserin başlığının, yayımlanmış ilk nüshadaki şekliyle yazılması uygun görülmüştür. Bu sebeple kimi uzatma işaretlerine yer verilmemiştir.

² Türkçeye çevrilmiş olan fıkıh (usûl ve furû') kaynakları hakkında bk. Sadık Yazar, "Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 49-166.

³ Ferhat Koca, "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/319-320.

⁴ Canan Candan, *Ö. N. Bilmen'in İlmî Kişiliği ve "Hukuki İslâmiyye Kamusu" Adlı Eserinin Tahlili*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001); Esra Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁵ Talip Türcan, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 279-291; Recep Özdirek, "Hukuki İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 19-20 (2016), 117-144.

⁶ Mehmet Şener, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve İslâhât-ı Fikhiyye Kâmusu", *Türk-İslam Düşünce Tarihiinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/33-51; İbrahim Emiroğlu, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-ı İslamiyye ve İslahat-ı Fikhiyye Kamusu'nun Mantıksal Açısından Değerlendirilmesi", *Türk-İslam Düşünce Tarihiinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/555-572; Fethi Gedikli, "Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fikhiyye Kâmusu'nun İstanbul Hukuk Fakültesi'nce Yayımlanmasının Değerlendirilmesi", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 97-104.

yanında, Kamus'un yayımlanmasına imkân veren ve günümüzde dahi ulaşılmaması zor görünen bilimsel zihniyeti vurgulaması yönünden de öteki çalışmalara göre bir özgünlük taşıdığı düşünülmektedir.

1. Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Yazılma Gereğesi

Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*'nu niçin kaleme alma gereği duyduğunu birbiri ile irtibatlı iki temel gerekçeyle izah etmektedir. Onlardan ilki ve daha esaslı olanı, Türkçede belli konuları ele alan eserler bulunmakla birlikte, *Mecelle* şerhleri de dâhil, fıkıhın bütün konularını içeren telif bir eserin mevcut olmamasıdır. Üstelik, ona göre, fıkıhın belli konularını ele alan eserlerde de yalnızca hanefî fıkıhı işlenmekte, diğer mezheplerin görüşleri hakkında bilgi verilmemektedir. Bununla irtibatlı ikinci bir gerekçe ise, Hayri Efendi (1867-1921)'nin Şeyhülslâm olduğu dönemde (1914-1916), İslâm hukukunun *munâkehât*, *mufârakât*, *muâmelât* ve *ukûbât* kısımlarına ait hanefî mezhebinin görüşlerini içeren kapsamlı bir eserin vücuda getirilmesine ihtiyaç duyulması üzerine teşkil edilen ilmî heyette yer alan ve kendisine Ali Haydar Efendi (1853-1935) ile birlikte fikhî mesâilin toplanan Arapça metinlerinin çevirisi görevi verilen Bilmen'in⁷, *munâkehâta* dair 1600 kadar madde çevirmesine rağmen projenin akîm kalmasıdır. Benzer şekilde, daha sonraki bir dönemde Hukuk İlmini Yayma Kurumu,⁸ aralarında Bilmen'in de bulunduğu bazı ilim adamlarına İslâm hukuku terimlerine ilişkin bir lügatçe hazırlatmış, ayrıca İslâm hukukuna dair "Kamus" başlıklı bir eserin yazılmasını da teklif etmiştir. Bilmen kendi payına düşen *ceza ahkâmını* hazırlayıp Kurum'a gönderdiği hâlde, kendisinin belirttiğine göre, muhtemelen diğer kısımlar yazılmadığı için bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Bilmen, fıkıhın ibâdetler kısmını içeren Büyük İslâm İlmihâli ile birlikte, yukarıda sözü edilen ihtiyacı karşılamak ve akîm kalan çabaları bir sonuca ulaştırmak amacıyla *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*'nu yazma kararı almıştır.⁹

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, ilk defa 1949-1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından altı cilt olarak yayımlanmıştır. İlk cildi Hukuk Fakültesi'nce 1955 yılında tekrar yayımlanan eserin sonraki baskıları Bilmen'in oğlu Selim Bilmen'in gayretleriyle sekiz cilt hâlinde yapılmıştır.¹⁰ Eserin yakın zamanda yapılan başka baskıları da mevcuttur.

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu'nun İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nce yayımlanmış olması, eserin yayımlandığı dönem itibariyle dikkate değer bir husustur. Zira İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi de, tıpkı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi gibi, gerçekleştirilen hukuk devriminin yerleşik hâle gelmesinde misyon üstlenmiş en önemli kurumlardan biridir. 1925 yılında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)'un Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmanın üzerinden daha bir çeyrek asır geçmeden, eski hukuka ait ve ona aynı zamanda inançla bağlı bir yazarın -ki yazar, eski Fatih müderrislerinden bile olsa, o sırada İstanbul müftüsüdür- büyük bir eserinin Hukuk Fakültesi'nce yayımlanması, kabul etmek gerekir ki, Cumhuriyet tarihi açısından da önemli bir aşamayı/evrilmeyi göstermekte ve bilimsellik adına bir kazanım teşkil etmektedir.¹¹

⁷ Bilmen, bu esnada Fetvâhâne-i Âli'de telif heyeti üyesi olarak görev yapıyordu. Bk. Türçan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 428.

⁸ Hukuk İlmini Yayma Kurumu, 1941'de Türk Hukuk Kurumu adını almıştır.

⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayımevi, 1985), 1/3-4.

¹⁰ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1/5.

¹¹ Bozkurt'un 5 Kasım 1925 günü Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmadan aldığımız şu parçanın dahi değerlendirmemizi haklı kılacağı kanısındayız: "Milletlerin Dünya işlerini akıl ve mantık haricinde yalnız vicdanlarda kalması icap eden din ile, din tehdidiyle yürütmeğe imkân var mıdır? Kurunu vusta içinde bir Arap hukukşinasının, mühitinin ve günün icabatına göre vazettiği bir düsturu Arap (dedi ki) diye ilâhinaye Türk Milleti'ne medar-ı ihticac olmak

Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu (1904-1992)'nin dekanlığı sırasında, Bilmen'in *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*'nu hazırladığını haber aldığıında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nce yayımlanması hususunu düşündüğünü ve bizzat Bilmen'den de bu yönde yazılı bir teklif aldığını eserin ilk baskısına yazdığı takrizden anlıyoruz. Velidedeoğlu, bir eserin Hukuk Fakültesi'nce yayımlanabilmesi için öngörölmüş olan usûle göre, o eserin yetkili öğretim üyelerince incelenmesi gerektiğinden, Kamus'un da Ord. Prof. Ebül'ulâ Mardin tarafından hazırlanan müdellel bir rapor üzerine basılmasına karar verildiğini belirtmektedir. Velidedeoğlu, eserin yayımlanmasına duyulan ihtiyacı ise asırlar boyunca milletimizin hukuk düzenini oluşturmuş ve 1926'daki Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar ölkemizde uygulanmış olan İslâm hukukuna ilişkin 'tam ve müdevven' bir kamusun yapılmamış olmasına bağlamaktadır.¹²

2. Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu'nun Yapısal ve İçeriksel Analizi

Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu, klasik fıkıh kaynaklarında olduğu gibi *kitâblar* (bölümler) biçiminde tasnif edilmiştir. Kamus'un ilk cildi Methal (Giriş) olarak planlanmış olup, Bilmen'in bizzat tasrihine göre, iki kitaptan oluşmaktadır. Birinci Kitap, fıkıh usûlü terimlerine, usûlün temel konularına, *Mecelle*'deki 99 küllî kâide ile diğer bir kısım küllî fıkıh kâidelerinin şerhine¹³ ayrılmıştır. İkinci Kitap ise kısa bir fıkıh tarihi ile müctehidlerin ve fakihlerin tabaka ve derecelerine ilişkin açıklamaları, fukahânın ihtilaf sebeplerini içermektedir. İkinci Kitap'ın sonunda, ayrıca, sahâbe, tâbiün, tebe-i tâbiîn ile sonraki dönemlerde yaşamış 405 müctehid ve fakihin terceme-i hâlimden oluşan bir tabakâtü'l-fukahâ bölümü yer almaktadır. Kamus'ta fikhın furû' kısmı (furû'u'l-fikh) 28 kitap hâlinde tasnif edilip incelenmiştir. Bilmen, Kamus'ta fikhî mesâilin tasnifinde ve başlıkların tespitinde en çok hanefî fakih el-Kâsânî (ö. 587/1191)'nin *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'* başlıklı eserine başvurmuştur.¹⁴ Sözü edilen eserin klasik dönemde, yalnızca çağdaşı fıkıh eserlerine göre değil, sonraki fıkıh eserlerine nispetle de oldukça gelişmiş bir tasnif düzeyine sahip olması, Bilmen'in tercihinin sebebini açıklamakta ve isabetini ortaya koymaktadır.

Bilmen, yazdığı eserin başlığını içeriğine göre belirlemiş ve bunu da bizzat izah etmiştir. Eserin başlığındaki *Hukukî İslâmiyye* tabirini müellif, "muamelata -yâni; ukubata, münakehata, müferekata vesair medenî, iktisadî muamelelere- müteallik ahkâmı şer'iyenin heyeti mecmuasıdır"¹⁵ biçiminde açıklamaktadır. Buna göre Kamus, ibâdete ilişkin hükümleri kapsamamaktadır. Nitekim Bilmen fikhın ibâdât kısmını, daha önceden kaleme aldığı *Büyük İslâm İlmihâli*'nde müstakil olarak verdiğini ifade etmektedir.¹⁶ Bilmen'in fikhın hukuka karşılık gelen kısmını, hükümlerin yalnızca konu unsurunu esas alarak belirlemiş olması, elbette, hukukun tanımına ilişkin tartışmalara yeterince vâkıf olmaması ile ilgilidir ki, bunu doğal karşılamak gerekir. Fikhın içinden bir İslâm hukuku kavramının tanımlanabilmesi, hükümlerin konu unsuru yanında, düzenleme ve yaptırım unsurlarını da ölçüt almayı gerektirir. Ayrıca fikhın alanını belirleyen *amel kavramı* ile hukukîleştirilen sınırlarını çizen *beşerî*

üzere istimâl mümkün müdür?". Bk. A. Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle* (İstanbul: Sebil Yayinevi, 1977), 198 (dipnot).

¹² Bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukukî İslâmiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?", *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayinevi, 1985), 8/295-296.

¹³ Bilmen, el-Kerhî (ö. 340/952)'nin tespit ettiği 16 kâideyi, Ebû Hafs en-Neseî (ö. 537/1142) tarafından *Şerhu Medâri'l-Usûl* (thk. İ. Abd Abbâs, Irak: el-Mecma'u'l-Fikhî el-İrakî, ts.)'de yapılan izahları ile birlikte kaydetmiş; ayrıca Mahmûd Hamza Efendi (1821-1887)'nin *el-Ferâidu'l-Behiyye fî'l-Kavâid ve'l-Fevâidi'l-Fikhiyye* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986) başlıklı eserinden alınan 18 kâideyi de şerhleri ile birlikte vermiştir. Bilmen, Mahmûd Hamza Efendi'ye ait eserin başlığını *el-Fevâidu'l-Behiyye fî'l-Kavâidi'l-Fikhiyye* biçiminde kaydetmiştir. Bk. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/290-299.

¹⁴ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/7-8.

¹⁵ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/8.

¹⁶ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/4.

ilişki kavramı arasındaki alâka da bilinmelidir. *Istılahatı Fıkhiyye* tabiri ile de eserin aynı zamanda bir fıkıh lügati niteliği taşıdığına işaret edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Nitekim eserde her kitabın (bölüm) başında ilgili terimler tek tek tanımlanmaktadır. Bilmen'in *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*'nda, kavramsal içeriklerini açıkladığı terimlerin sayısının 1400'den fazla olduğunu da belirtmemiz gerekir. Terimlerin eserin sonunda alfabetik olarak tasnif edilmiş olması da onlara müracaatı kolaylaştırmaktadır.

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, tanımlanan terimlerin sayısı dikkate alındığında, gerçekten de, aynı zamanda bir İslâm hukuku sözlüğü niteliğindedir. Her kitabın (bölüm) başında incelenen alan ile ilgili terimlerin hukukî tanımlarının verilmesi yanında, birçoğunun sözlük anlamı da yazılmış ve aralarındaki semantik irtibata işaret edilmiştir. Terimlerin bir lügatçe hâlinde ayrıca verilmesi, son dönem İslâm hukuku ve hukuk tarihi çalışmalarına büyük katkı sağlamıştır. Zira ülkemizde son dönem İslâm hukuku ve hukuk tarihi araştırmacılarının fıkıh geleneğinin dilini anlamalarını kolaylaştırmanın yanı sıra, terimlerin doğru okunuşunu göstermek bakımından da Kamus vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Özellikle ülkemizdeki hukuk tarihçilerinin çoğunluğu, yakın zamanlarda yetişen ve kaynakları doğrudan okuyup anlayabilen az bir kısmı istisna edilirse, kendilerini Bilmen'in eserine bağımlı hissetmişlerdir. Hatta ilahiyatçılar içinde bile yaptıkları çalışmalarda ya da çevirilerde fıkıh terimlerinin okunuşunda hata edenler olmuş, onların niçin Kamus'a bakmadıkları eleştiri konusu yapılmıştır.¹⁷

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu'nda İslâm hukuku, hanefî mezhebi esas alınarak incelenmiş olmakla birlikte, mâlikî, şâfiî, hanbelî ve zâhirî mezheplerinin görüşlerine de, mezhep doktrinleri arası karşılaştırma yapmaya ve onların yaklaşımlarına dair belli bir düzeyde kanaat oluşturmaya imkân sağlayacak ölçüde, yer verilmiştir. Esasen diğer mezheplerin görüşlerine yer verilmesi, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, Bilmen'in Kamus'u yazma gerekçelerinden birini teşkil etmektedir. Ayrıca zâhirî doktrininin de diğer sünî fıkıh doktrinleri ile birlikte incelenmesi, Bilmen'in ilmî zihniyetindeki olgunluğa işaret etmesi bakımından¹⁸ kayda değer bir husustur. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*'nda her mezhebin yaklaşımını doğrudan kendi muteber kaynaklarından vermeye özen göstermiştir.¹⁹

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu müdellel bir fıkıh kitabı değildir. Bilmen, hükümlerin delillerine, onların zaten ciltlerce hacimde, çok geniş ilm-i hilâf ve mufassal fıkıh kaynaklarında açıklanmış olduğu gerekçesiyle, yani eserin hacmini artırmamak amacıyla yer vermediğini belirtmektedir. Bununla birlikte o, “mesâilin esbabı mucibesi mesabesinde olan ve hikmeti teşriyesini teşkil edip ‘İleli Fıkhiyye’ ve ‘Menatı Hüküm’ adını alan bir kısım aklî, içtihadî delillere, mülâhazalara işaretle iktifa olunmuştur”²⁰ demektedir. Bilmen, bu yöntemi benimsemesinin amacını da, müctehidlerin yaklaşım biçimlerini göstermek; böylece hukuk düşüncesinin gelişimine ve farklı hukukî eğilimler arasında mukayeseler yapılabilmesine katkı vermek olarak açıklamaktadır.²¹

¹⁷ Mesela bk. Salih Akdemir, “A. Üdeh’in ‘et-Teşri’l-Cinaî el-İslâmî’ Adlı Eseri ve Tercümesi Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1987), 47.

¹⁸ Krş. Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 348.

¹⁹ Bk. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1/7.

Bilmen'in Kamus'ta başvurduğu kaynakların listesi için bk. Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 77-90.

²⁰ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1/7.

²¹ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1/7.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de düzenlenen bütün meseleleri de içerdiği için *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu* aynı zamanda onun dolaylı bir şerhi mahiyetindedir.²² Kamus, 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi ile 1331 tarihli İntikal Kararnamesi'nin hükümlerine ve başka bir kısım düzenlemelere de atıf yapmaktadır.²³ Yine Kamus'ta bazı tarihî uygulamalara yer verilmiştir. Mesela Osmanlı Dönemi'nde kullanılan çeşitli ölçü birimleri (mikyaslar) ve ilgili belgeler²⁴ ile Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait idam cezalarına ilişkin ilam ve infaz örnekleri²⁵ de eserin hukuk tarihi bakımından ilave bir kaynak niteliği taşıdığını göstermektedir.

Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*'nda takip ettiği yöntem bakımından klasik fıkıh geleneğine bağlı bir müellif olmakla birlikte, onun üzerinde, içinde yaşadığı dönemin etkilerini müşahade etmek mümkündür. Bu etki en fazla *hikmet-i teşrî'* konularında kendini göstermektedir. Bilmen, Kamus'ta, şer'î hükümler sevk edilirken gözetilen hikmetlere; bireysel ve toplumsal yararlar (mesâlih) özel bir önem atfetmektedir. Nitekim Kamus'un ilk cildinde iman ve ibâdetlere dair hükümler de dâhil, her bir hukukî kurumun meşru kılınmasında ve onların bünyesindeki hükümlerde ilâhî iradenin gözetildiği yararlar "Şer'î hükümlerin esbabı ve hikemi teşriyyesi" başlığı altında genel düzeyde ele alınmıştır.²⁶ Ayrıca her bir hukukî kurumun eser içinde bağımsız olarak ele alındığı bölümlerde ayrı başlıklar açılmak suretiyle, hemen hepsinin hikmet ve felsefesine, onlarla gözetilen yararlar değinilmiştir. Kanımızca Kamus'taki hikmet-i teşrî' izahları onun en özgün yanını teşkil etmektedir.

Bilmen, hikmet kavramını, gelenekteki ağırlıklı yaklaşımda olduğu gibi, *illetten* ve *sebebdan* açıkça ayırır. O, hükümlerin sevk edilmesinde illetler ve sebepler gibi, hikmetlerin de etkili olmadığını; hükümlerin yalnızca hitâb-ı şer'î ile sâbit olacağını benimser. Ki bu yaklaşım, kelâmî endişelerden kaynaklanmakta olup, sünnî usûlde çoğunluk eğilimini temsil etmektedir.²⁷ Bilmen, ayrıca, hikmetlerin bir kısmının ilahî iradeyi temsil eden kaynaklarca bildirildiği için zâhir olduğunu, diğer bir kısmının ancak mülâhaza neticesinde anlaşılabileceğini, bazılarının ise insanlara kapalı olduğunu ve ancak onları gözeten Şâri' tarafından bilinebileceğini de belirtir.²⁸

Müellif, İslâm hukukunun genel amaçlarından ayrıca söz etmemiş olmakla birlikte, hükümlerin hikmetlerine dair yaptığı özel açıklamalarda sıkça 'kamu menfaat ve maslahatına, toplumsal yaşamın düzen, ahenk ve istikrarına, insan fıtratına, insanın şeref ve haysiyetinin korunmasına, ahlâkın yüceltilmesine ve ahlâkî hassasiyetin gerçekleştirilmesine, adâletin sağlanmasına, toplumsal inkişâfın teminine ve diğer bir kısım temel ilke, hedef ve gâyelere' işaret etmektedir. Belirtilen bu hususların hukuk düzenlerinin genel amaçlarından olduğu açıktır.

Bilmen'in hikmet-i teşrî' konusundaki izahları, modern dönemde değişen hukuk telakkileri bağlamında, İslâm hukukuna yöneltilen eleştirilere karşı aynı zamanda bir savunuyu niteliği taşımaktadır. Belirtilen savunma tavrı iki temel unsuru barındırmaktadır. Onlardan biri, İslâm hukukunun her çağda geçerli, müstakil ve yetkin bir hukuk düzeni olduğu inancının vurgulanması; diğeri de, İslâm hukukunun eleştiriye konu olan hükümlerinin gerçekte yaşanan dönemin hâkim algıları ile uyumsuzluk

²² Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/8.

²³ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 5/389-406.

²⁴ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 4/120-143.

²⁵ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 3/184-186.

²⁶ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/203-214.

²⁷ Bu hususta geniş bilgi için bk. Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 39-60.

²⁸ Bk. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, 1/172, 203.

taşımadığını gösterme çabasıdır.²⁹ Örnek olarak çok ve tek eşliliğe, talâk yetkisine ve tefvîz-i talâka, recm, celde ya da irtidâd cezalarına ilişkin izahlar zikredilebilir.³⁰

Bilmen, yaşadığı dönemde öne çıkan fikhî/hukukî meselelere de ilgi göstermekte, İslâm hukukunun onlara ilişkin yaklaşımını tespit edip verme hususunda çaba sarf etmektedir. Mesela hayvan hakları konusu ancak yeni zamanlarda tüm insanlığın gündemine geldiği ve gerçekte pozitif hukuk düzenlerinin hak tanımları dikkate alındığında hayvan hakları kavramına bile imkân bulunmadığı düşünüldüğünde, İslâm hukukunun içerdiği değerler evrensel hukuk düşüncesine büyük katkı verecek niteliktedir. Bilmen'in, İslâm hukukunun ilkelerinden hareketle 'ekinlere, ağaçlara kuruyup telef oluncaya kadar su vermeyi de yeryüzünde fesada çalışmak'³¹ olarak görmesi, hayvan hakları bir tarafa, hukukta bitki hakları kavramının tanımlanmasına imkân verebilecek düzeyde bir tespittir.

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu ilke olarak klasik fıkıh geleneğine ve doktrinine hassasiyetle bağlı kalınarak kaleme alınmış olmakla birlikte, "İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini"³² başlıklı çalışması, Bilmen'in mukayeseli hukuka yabancı olmadığını da göstermektedir. Yine belirtilen çalışmadan hareketle Bilmen'in, modern dönemde en azından *tahrîc* düzeyinde ictihada açık, hatta tahrîce ehliyetli bir fakîh olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*'nda fikhî hükümleri nakletmekle yetinmiş, prensip olarak kendi görüşlerini yansıtmaktan kaçınmıştır. Bu tutumu, onun sahip olduğu icthad anlayışının ve fikhî geleneğe teslimiyet derecesinde bağlılığının bir sonucudur. Bununla birlikte o, yukarıda da belirttiğimiz üzere, fikhî hükümlerin hikmetlerini izah etme hususunda büyük bir çaba sergilediği gibi, yaşadığı dönemde açığa çıkan modern sorunların da farkında olup, İslâm hukukunun onlara ilişkin çözümlerini yeri geldikçe tespit etmeye çalışmıştır. Bilmen, geleneksel olanın geçerliliğinden asla kuşku duymayan bir müellif olsa da, modern olanı ve onun hukuk düşüncesi üzerindeki etkilerini inkâr etmemekte; aksine, geleneksel olanın, gelişen hukuk zihniyetiyle uyumunu gösterme/kanıtlanma hususunu çok önemsemektedir.

Bilmen, yalnızca klasik bir fıkıh eseri telif eden geleneksel bir âlim değildir; o, aynı zamanda, İslâm hukukunun, insanlık için en âdil, en uygun ve en yararlı/gerekli hükümleri içerdiğine, günümüzdeki ve gelecekteki toplumsal gelişmeler/değişmeler karşısında yeterli ve insanlığın ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli müstakil bir hukuk düzeni teşkil ettiğine inanan ve bunu duyurma ihtiyacı içinde olan bir tebliğ adamıdır. Bu tavrı, onun, özellikle, eserde hükümlerin hikmetlerini izah ettiği kısımlarda benimsediği üsluptan açıkça anlaşılabilir. Esasen söz konusu kısımlar, İslâm hukukunun yeterli müstakil bir hukuk düzeni olduğu hususunu temellendirmek ve modern dönemde ona yöneltelen eleştirileri karşılamak amacıyla kaleme alınmıştır.

Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, ülkemizdeki İslâm hukuku ve hukuk tarihi araştırmacıları bakımından güvenilir bir el kitabı niteliği kazanmıştır. Müellifinin klasik fıkıh geleneğinin son bir temsilcisi olması ve fikha dönük güçlü birikimi, eserin ilgili araştırmacılar nezdindeki itibarını korumaya devam edeceğinin en önemli göstergesidir.

²⁹ Değerlendirme için bk. Türçan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, 2005, 434-435.

³⁰ Bk. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/112-114, 217-220, 3/201-203, 4/13-15.

³¹ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/514.

³² Bk. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 8/269-285.

Kaynakça/Bibliography

- Akdemir, Salih (1950-2014). “A. Üdeh’in ‘et-Teşrîu’l-Cinaî el-İslâmî’ Adlı Eseri ve Tercümesi Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (1987), 37-51.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1883-1971). *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Candan, Canan. *Ö. N. Bilmen’in İlmî Kişiliği ve “Hukukî İslâmiyye Kamusu” Adlı Eserinin Tahlili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Çelik, Esra. *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Emiroğlu, İbrahim. “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukuk-i İslamiyye ve Islahat-ı Fikhiyye Kamusu’nun Mantıksal Açından Değerlendirilmesi”. *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*. 1/555-572. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- en-Nesefî, Ebû Hafs (ö. 537/1142). *Şerhu Medâri’l-Usûl*. thk. İ. Abd Abbâs, Irak: el-Mecma’u’l-Fikhî el-İrakî, ts.
- Gedikli, Fethi. “Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fikhiyye Kâmusu’nun İstanbul Hukuk Fakültesi’nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi”. *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*. 97-104. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Gür, A. Refik (1907-1986). *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1977.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Koca, Ferhat. “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mahmûd Hamza Efendi (1821-1887). *el-Ferâidu’l-Behiyye fi’l-Kavâid ve’l-Fevâidi’l-Fikhiyye*. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1406/1986.
- Özdirek, Recep. “Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu’nun Kaynakları (Fetva Kitapları)”. *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 19-20 (2016), 117-144.
- Şener, Mehmet. “Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu”. *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*. 1/33-51. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Türcan, Talip. “Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 279-291.
- Türcan, Talip. “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 427-438.
- Türcan, Talip. *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (1904-1992). “Hukukî İslâmiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?”. *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*. 8/295-296. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Yazar, Sadık. “Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 49-166.